

<https://doi.org/10.19195/0137-1150.175.14>

Data przesłania artykułu: 20.11.2020

Data akceptacji artykułu: 19.10.2021

NATALIIA DASHKO

Uniwersytet mytnoyi spravy ta finansiv u Dnipri, Ukrainia

(University of Customs and Finance, Dnipro, Ukraine)

Домінанти мовної картини світу в новелах Богдана Мельничука (на прикладі аналізу збірки *Суд без суду*)

Dominants of the linguistic worldview in Bohdan Melnychuk's short stories (based on the example of the analysis of the *Trial without Trial* collection)

Abstract

The article analyses the novels from the *Trial without Trial* collection by Bohdan Melnychuk in order to identify the features of the artistic realisation of the dominants of the linguistic worldview. As a result of research carried out using descriptive, comparative-typological methods, component, semantic, conceptual and contextual analysis, it was found that the linguistic worldview in Melnychuk's novels appears as a result of perception and understanding of the world and man in it, realised by the speech of the protagonists. It is characterised by a complex intertwining of table expressions, metaphors, metaphorised images that acquire the meaning of symbols, and of semantically related concepts and concepts that are marked by psychological complexity and are designed to reflect the inner states of man, their behaviour, which indicates the anthropocentrism of the linguistic worldview in the novels of the writer.

Keywords: linguistic worldview, phraseology, metaphor, concept, symbol

Доминанты языковой картины мира в новеллах Богдана Мельничука (на примере анализа сборника *Суд без Суда*)

Резюме

В статье проанализированы новеллы сборника *Суд без суда* Б. Мельничука с целью выявления особенностей художественной реализации доминант языковой картины мира в них. В результате исследования, проведенного с помощью описательного, сопоставительно-типологического методов, компонентного, семантического, концептного и контекстуального анализа, было установлено, что языковая картина мира в новеллах Б. Мельничука предстает как результат восприятия и осмысления окружающего мира и человека в нем, реализованных в речи героев. Для нее характерно сложное переплетение устойчивых выражений, метафор, метафоричных образов, приобретающих значение символов; семантически связанных концептов и понятий, которые обозначены психологической сложностью и спроектированы на отражение внутренних состояний героев, а также их поведения, что свидетельствует о антропоцентризме языковой картины мира в новеллах писателя.

Ключевые слова: языковая картина мира, фразеологизм, метафора, концепт, символ

1. Вступ

Богдан Мельничук — сучасний український письменник, творчий доробок якого складають різножанрові твори, серед яких особливо виділяється новелістика, що є розмаїтою як за жанровими різновидами (документальні новели, новелет і новелетка – творчі експерименти письменника над жанром), так і тематично. Саме це зумовлює її стильовий поліфонізм, а відповідно й багатогранну мовну картину світу. Проте на сьогодні маємо незначну кількість праць (і то літературознавчого характеру), у яких розглядається своєрідність малої прози письменника. Мовні особливості новелістики Б. Мельничука майже не вивчалися. Єдине, що можна назвати, розвідку Олександра Астаф'єва й Ганни Табакової *Роде наш прекрасний*, у якій поєднано літературознавчі й лінгвокультурологічні аспекти дослідження концептосфери новел Б. Мельничука. Автори статті виділяють такі основні концепти новелістичного доробку письменника, як *рід, доля, любов, багатство, бідність*, що, за їхніми словами, є „своєрідним симбіозом новітніх і традиційних концептів української культури” (Астаф'єв, Табакова, 2011, с. 65).

Тетяна Бігай у статті *На розпутьті велелюднім. Новели Богдана Мельничука* (що була вміщена як післямова до збірки Б. Мельничука *Зек, вождь і Гарсія Лорка*), розглядаючи особливості стильової манери Б. Мельничука-новеліста, відзначає стислість, влучність і виразність його слова (Бігай, 2010).

Вивчення новелістики Б. Мельничука в окресленому нами ракурсі відсутнє, що зумовлює актуальність цієї розвідки. За об'єкт дослідження було

обрано твори збірки *Суд без суду* (2010). Дослідження здійснено за допомогою описового, зіставно-типологічного методів, компонентного, семантичного та контекстуального аналізу.

Мета статті — проаналізувати новели Б. Мельничука й виявити особливості художньої реалізації мовної картини світу в них. Досягнення мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) розглянути поняття „мовна картина світу” в лінгвістичних дослідженнях; 2) окреслити домінанти мовної картини світу в новелах Б. Мельничука. При цьому слід наголосити, що мова в статті йтиме про аналіз стилю письменника, оскільки мовна картина світу — це передусім набір семантичних показників, що активізуються в кожній конкретній ситуації з огляду на той чи інший мовний знак та мережу асоціацій, які він породжує у представників одного народу. Ідеться про систему символізації реального світу в мові.

2. Поняття „мовна картина світу” в лінгвістичних дослідженнях

Поняття „мовна картина світу”, що онтологічно бере свій початок із праць Вільгельма фон Гумбольдта й пов'язане з його ідеєю антропоцентричності мови, у науковий обіг було введено послідовником вченого німецьким лінгвістом Лео Вайсгербером у 30-ті роки ХХ ст. Це поняття не втрачає своєї актуальності й сьогодні і є досить поширеним у сучасних лінгвістичних дослідженнях. Увага до мовної картини світу наприкінці ХХ – початку ХХІ століть, за словами Світлани Єрмоленко, підтверджує „закономірність зміни наукової парадигми дослідження мови – вибір антропоцентричного або психологічного підходу до вивчення мовних одиниць і явищ [...]” (Єрмоленко, 2009, с. 95). Актуалізації цього поняття сприяло й виокремлення етнолінгвістики як самостійного наукового напрямку.

Поняття „мовна картина світу” має чимало визначень: від простого, коли вона мислиться як „спосіб існування лексики у свідомості носія” (Караулов, 1976, с. 274), до складного, коли увага звертається на різні рівні й мовна картина світу розуміється як

мозаїкоподібна польова структура взаємопов'язаних мовних одиниць, що через складну систему фонетичних явищ, лексико-семантичних і граматичних значень, а також стилістичних характеристик відбиває відносно об'єктивний стан речей довкілля і внутрішнього стану людини, тобто загалом картину (модель) світу як таку. (Жайворонок, 2007, с. 15)

Найбільш прийнятним нам видається визначення мовної картини світу Лідії Лисиченко. Розглядаючи лексико-семантичний вимір мовної картини світу, вона наголошує на її зв'язках із концептуальною картиною світу. На думку дослідниці, „мовна картина світу складається з мовних одиниць, що

виражають концепти, поняття, а також мовних способів і засобів вираження зв'язків, що існують у концептуальній картині світу” (Лисиченко, 2009, с. 14). І хоча між мовною й концептуальною картиною світу існує тісний взаємозв'язок, але вони не тотожні: концептуальна картина світу пов'язана з усіма знаннями про світ, мовна картина світу є засобом вираження цих знань.

Отже, зважаючи на вищевикладене, мовну картину світу ми розуміємо в широкому значенні як багатокомпонентне утворення, що містить різнорівневі одиниці, які є способом відбиття реальності у свідомості людини крізь призму мовних та культурно-національних особливостей.

3. Домінанти мовної картини світу в новелах Б. Мельничука

У новелах збірки *Суд без суду* Б. Мельничука можна виокремити такі основні складові мовної картини світу: фразеологічні одиниці (що становлять фразеологічну картину світу — той фрагмент, що транслюється з концептуальної в мовну картину світу фразеологічними засобами мови), метафори, метафоризовані образи, що набувають значення символів, та сукупність взаємопов'язаних концептів. Якщо фразеологізми так чи інакше являють собою фрагмент колективної мовної картини світу, то поетичні метафори свідчать про особисте бачення світу письменником, тому належать до індивідуальної мовної картини світу.

3.1. Фразеологічна картина світу в новелах Б. Мельничука

Фразеологія є однією з найбільш специфічних і національно-колеритних систем будь-якої мови. Фразеологічні одиниці відображають багатовікову історію народу, своєрідність його культури, побуту, традицій, а також уявлення про навколишній світ, тому закономірно фразеологічна картина світу є складовою мовної картини світу і в новелістиці Б. Мельничука й безпосередньо пов'язана з етнічною ментальністю.

Фразеологізми, представлені у творах збірки *Суд без суду*, можна поділити на кілька тематичних груп, проте домінують серед них ті, що є засобом поведінкової характеристики героїв, тобто відображають їхні дії та вчинки: „дати раду” (Мельничук, 2010, с. 76), „йти своєю дорогою” (Мельничук, 2010, с. 78), „останню копійку віддати” (Мельничук, 2010, с. 79) — новела *Розчавлені вишні*; „протоптати стежку” (Мельничук, 2010, с. 80), „пилнувати як зіницю ока”, „розводити руками” (Мельничук, 2010, с. 83), „розставити крапки”, „(Мельничук, 2010, с. 95), „мов вітром здуло” (Мельничук, 2010, с. 97) — новела *Крига*; „легка рука” (Мельничук, 2010, с. 122), „колоти очі” (Мельничук, 2010,

с. 125) — новела *Трутизна*; „мов сіль на рану” (Мельничук, 2010, с. 134) — новела *Яр*; „з рук зійти”, „набиватися в друзі” (Мельничук, 2010, с. 136), „як два пальці на вітер виставити”, „прилип, як реп’ях до хвоста” (Мельничук, 2010, с. 137) — новела *Гільйотина*; „вижити з хати”, „краяти душу” (Мельничук, 2010, с. 158) — новела *Вйо, мамо, вйо!...*; „понести в останню дорогу” (Мельничук, 2010, с. 186), „жили собі рвала” (Мельничук, 2010, с. 187), „розв’язали язика”, „носа не висовувати” (Мельничук, 2010, с. 189) — новела *Льох, а в ньому штирі*; „до рук прибрати”, „накинути оком”, „гнути своє”, „кривити душею” (Мельничук, 2010, с. 193) — новела *Перед порогом, або дорослі ігри з вогнем*; „нести свою ношу”, „ступити на правильну стежку” (Мельничук, 2010, с. 204) — новела *Грім, що не вдарив, або біду під корінь*.

Фразеологізми іншої групи відображають психологічну характеристику героїв, акцентують їхні внутрішні стани: „упав, мов підкошений” (Мельничук, 2010, с. 12) — *Дзвони 1920-го. Документальна новела*, „блукати поглядом” (Мельничук, 2010, с. 76), „блиснув очима” (Мельничук, 2010, с. 78) — новела *Розчавлені вишні*, „хоч живцем в могилу”, „хоч до рани прикладай” (Мельничук, 2010, с. 122) — новела *Трутизна* та ін.

Використання подібних стійких словосполучень окреслює таку основну характеристику фразеологічної картини світу зокрема й мовної картини світу в цілому як антропоцентризм, тобто спрямованість на людину (риса, що була визначена ще Лео Вайсгербером), а також її ціннісний характер: фразеологічна картина світу позначена експресивністю, адже викликає певні емоції й надає оцінку тому, що відбувається.

Трапляються поодинокі фразеологізми на позначення часових відношень: „коли рак свисне” (Мельничук, 2010, с. 78) — *Розчавлені вишні*; характеристики дійсності: „свіжа копійчина” (Мельничук, 2010, с. 81) — *Чужі курчата*; „вовка ноги годують” (Мельничук, 2010, с. 189) — *Льох, а в ньому штирі*; явищ природи: „дощ мов із відра”, „темно, хоч око виколи” (Мельничук, 2010, с. 189) — *Льох, а в ньому штирі* тощо.

У мовленні героїв часом використовуються прислів’я й приказки, що свідчить про те, що невід’ємною складовою світогляду Б. Мельничука є народна культура, яка впливає й на розвиток його художньої творчості й сприяє багатогранному відображенню народного буття: „Хто швидше встав, той штани вбрав” (Мельничук, 2010, с. 113) — новела *Манюнина Манюня*, „Береженого Бог береже” (Мельничук, 2010, с. 161), „Що має бути, того не минути” (Мельничук, 2010, с. 167) — новела *Пастка на хуторі*, „На ласий шматочок знайдеться роточок” (Мельничук, 2010, с. 193) — новела *Перед порогом, або дорослі ігри з вогнем* та ін.

Таким чином, стійкі вислови транслюють знання, уявлення українського народу, позначають стереотипи його етносвідомості, передають систему ціннісної орієнтації.

3.2. Метафора як засіб відображення мовної картини світу

Засобом відображення мовної картини світу, психологічних станів героїв, їх знань та уявлень про світ стає метафора. Невипадково в сучасних загальнотеоретичних лінгвістичних концепціях метафора як когнітивний феномен опиняється в центрі уваги як художній елемент, що найяскравіше виявляє сутність мови. Мельничукові метафори мають народнорозмовне джерело, адже героями його творів є прості люди — мешканці українського села з їхніми болями й стражданнями. Це накладає відбиток на загальнономовний словник героїв, що становить основу їхнього образного сприйняття світу.

За своїми функціональними властивостями метафори в новелах Б. Мельничука можна поділити на дві групи: 1) метафори, що відображають психологічний стан людини: дим „роз’їдав очі й нерви”, „втома грибом-трутовиком вгніздилась у матері” (Мельничук, 2010, с. 99), „мозок свердлило запитання” (Мельничук, 2010, с. 102) — новела *Плита*; „обличчя зяєсно усмішкою”, „виповз, мов зі старої бодні, вдавнений чоловічий голос” (Мельничук, 2010, с. 163), „голос зрадливо затремтів”, „роздратування шкрябало мозок”, „упіймав несміливу усмішку” (Мельничук, 2010, с. 164) — новела *Пастка на хуторі*; 2) метафори, що позначають явища й стани природи, які вказують або впливають і на почуття героїв, наприклад: „груша, покручена долею” — як і покручена долею мати (Мельничук, 2010, с. 99) — новела *Плита*; „приперчене морозцем повітря” (Мельничук, 2010, с. 192), „акомпанемент дощу” (Мельничук, 2010, с. 197) — новела *Перед порогом, або дорослі ігри з вогнем*.

Для метафоричних образів характерна певна трансформація: метафори перетворюються на символи. Показовими в цьому плані є назви новел, у яких закодовано реалістичний і глибокий символічний зміст. Наприклад, у короткій назві новели *Яр* використана лексема **яр** вказує на конкретну просторову ознаку („глибока довга западина (переважно з крутими або прямовисними схилами, що утворилася внаслідок розмиву пухких осадових порід тимчасовими потоками” (Словник української мови, 1980, с. 647) і є ключовою деталлю, що акцентує внутрішній стан головних героїв, бо набуває значення борозни в людському серці. Чи, наприклад, винесена в назву однойменної новели лексема **крига** має пряме й метафоричне значення: крига, що намерзла взимку біля криниці „намерзло криги стільки, що ледь до верху цямрин не сягає” (Мельничук, 2010, с. 95), і „серця в усіх скрижаніли” (Мельничук, 2010, с. 97). Чи, наприклад, у новелі *Плита* образ чавунної плити в хаті й надгробної плити, що тріснули навпіл, спроектовані на душу старої матері, яка зі смертю сина ніби розкололася навпіл. Таким чином, окремі лексеми завдяки метафоризації створюють семантично-асоціативні поля й набувають значення концептів.

3.3. Концепт як одиниця мовної картини світу

Дослідження мовної картини світу передбачає вихід у сферу концептів, адже концепт — це елемент картини світу, відбитий у мовній формі, що розкриває усі сторони свого значення, тому аналіз кожного окремого концепту авторської художньої системи дає змогу глибше зрозуміти загальні закономірності мови в цілому.

На сьогодні концепт вивчається в багатьох аспектах (зокрема лінгвокогнітивному, лінгвокультурологічному, психолінгвістичному), що зумовлює різні точки зору на його природу й свідчить про складність і неоднозначність цього явища. Для нашого дослідження найбільш прийнятним є розуміння концепту як одиниці мовного бачення світу (мовної картини світу, що вважається наївною) і продукту національно-культурної ментальності; як одиниці інформації про світ. „Концепт – сутність лінгвального світу, реалізована в слові і його змістових формах: конструктивних — образі й символі, і структурній — понятті” (Колесов, 2004, с. 23).

У новелах Б. Мельничука одиницями мовної картини світу часто виступають семантично пов'язані між собою концепти. Найбільш яскраво представлений концепт води, який реалізується системою художніх варіантів, що формують своєрідне лексико-семантичне поле: вода в криниці (*Циганок. Політ*), ріка / ставок (*Вйо, мамо, вйо!; За греблею*), крига (*Крига*), мокрий сніг (*Плита*), дощ (*Льох, а в ньому штирі; Чужі курчата*), дощова калюжа (*Осип і пісок*), дощові струмочки (*Яр*), холодна роса (*Трутизна*), іній (*Циганок. Політ*), морозець на траві (*Конокради на джипах*), сльози.

Образ сліз, що набуває значення концепту, безпосередньо співвідноситься з першостихією води й наявний у багатьох творах збірки *Суд без суду*. При цьому можна виділити семантичну шкалу відтінків концепту сліз: від скупі сльози до сліз річками, наприклад: „Марія тихцем, змахуючи сльози від образи” (Мельничук, 2010, с. 141) — новела *Три круїзи*; „Пекучі сльози потекли по розмитому прожитими роками обличчі, як навесні води яругою” (Мельничук, 2010, с. 152) — новела *Конокради на джипах*; „Мокрина дала волю сльозам” (Мельничук, 2010, с. 168) — новела *Пастка на хуторі*. Сльози виражають найбільші страждання, розпач і душевний біль героїв, що цілком закономірно, адже плач для українців є характерним проявом кордоцентричної ментальності.

Концепт води часто репрезентується метафоричними переосмисленнями, як-от: „Пірнав у чергову калюжу оковитої, ледь не захлинавсь” (Мельничук, 2010, с. 120) чи „Ликерина балачка ніби пливла рікою, а його словечко падало дощовою краплею. Інакше не можна було, бо давно втопився б у цій ріці або вона його захопила б і понесла за край світу, в одвічний вирій, звідки ще ніхто не повернувся” (Мельничук, 2010, с. 87–88), що виступають важливими елементами характеристики героїв. У наведеному зразку актуалізо-

вано концепт ріки, у якому відбувається зміщення традиційно-сміслового значення: образ ріки-життя перетворюється на образ ріки-смерті. Подібна семантика наявна і в новелах *Війо, мамо, війо!* та *За греблею*, де концепт ріки співвідноситься з образом ставка, що позначений мортальною символікою: вода постає смертоносною субстанцією, що забирає життя героїв, і виступає межею між земним і загробним світами.

Архетипного значення межі, переходу від життя до смерті набуває й образ криниці, безпосередньо пов'язаний із концептом води (новела *Циганок. Полім*), а сам концепт води набуває семантики **мертвої води**, свідченням чого є художня деталь „закривавилася вода” (Мельничук, 2010, с. 210). А от у новелі *Кара* концепт води семантично амбівалентний: коли над криницею стояв Хрест із образом Божої Матері, вода в ній була ніби цілющою, а сама криниця уособлювала сакральне місце для мешканців села. Після зникнення святині вода в криниці стає солоною від сліз: „Люди звично зібралися біля кринички. Плакали і молилися. Молились і плакали. Ронили сльози у криничку. Здавалося, вода у ній стала солоною” (Мельничук, 2010, с. 127). Таким чином, концепт води й пов'язані з ним образи стають багатозначними символами.

4. Висновки

Отже, мовна картина світу в новелах Б. Мельничука постає як результат сприйняття та осмислення навколишнього світу й людини в ньому, реалізованих у мовленні героїв. Її домінантами є стійкі вислови, метафори, метафоризовані образи, що набувають значення символів; семантично пов'язані між собою концепти. Серед фразеологізмів та метафор переважають ті, що виступають засобом поведінкової та психологічної характеристик героїв. Крім того, виокремлюється група метафор, що позначає явища й стани природи, які вказують або впливають на почуття героїв. Метафоризовані назви творів (*Яр, Крига, Плита*), концепти (води, річки, сліз, криниці) перетворюються на багатозначні символи, які позначені психологічною складністю й спроектовані на відображення внутрішніх станів людини, що дає підстави говорити про антропоцентризм мовної картини світу в новелах письменника.

Насамкінець додамо, що порушена тема потребує подальшого дослідження й розрахована на перспективу.

Бібліографія

- Астаф'єв, О., Табакова, Г. (2011). Роде наш прекрасний. *Слово і час*, № 8, с. 64–69 [Astaf'yev, O., Tabakova, H. (2011). Rode nash prekrasnyy. *Slovo i chas*, 8, s. 64–69].
- Бігай, Т. (2010). На розпутті велелюднім. Новели Богдана Мельничука. В: Б. Мельничук, *Зек, вождець і Гарсія Лорка: Новели*. Львів: ЛА „Піраміда” [Bihay, T. (2010). Na rozputti

- velelyudnim. *Novely Bohdana Mel'nychuka*. W: B. Mel'nychuk, *Zek, vozhd' i Harsia Lorka: Novely*. L'viv: LA „Piramida”].
- Єрмоленко, С. (2009). Мінлива стійкість мовної картини світу. *Мовознавство*, № 3–4, с. 94–103 [Yermolenko, S. (2009). Minlyva stiykist' movnoyi kartyny svitu. *Movoznavstvo*, 3–4, s. 94–103].
- Жайворонок, В. (2007). *Українська етнолінгвістика: нарис*. Київ: Довіра [Zhayvoronok, V. (2007). *Ukrayins'ka etnolinhvistyka: narys*. Kyuiv: Dovira].
- Караулов, Ю. (1976). *Общая и русская идеография*. Москва: Наука [Karaulov, Yu. (1976). *Obshchaya i russkaya ideografiya*. Moskva: Nauka].
- Колесов, В. (2004). *Язык и ментальность*. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ [Kolesov, V. (2004). *Yazyk i mental'nost'*. Sankt-Peterburg: Izd-vo SPBGU].
- Лисиченко, Л. (2009). *Лексико-семантичний вимір мовної картини світу*. Харків: Основа [Lysyuchenko, L. (2009). *Leksyko-semantychnuu vymir movnoyi kartyny svitu*. Kharkiv: Osnova].
- Мельничук, Б. (2010). *Суд без суду*. Львів: LA „Піраміда” [Mel'nychuk, B. (2010). *Sud bez sudu*. L'viv: LA „Piramida”].
- Словник української мови*: в 11 томах. (1980). Т. 11. Київ: Наукова думка [Slovnnykukrayins'koyi movy: v 11 tomakh. (1980). T. 11. Kyuiv: Naukova dumka].